

PETAR SOTIROV

UMCS LUBLIN

WYBRANE ASPEKTY ZACHOWAŃ JĘZYKOWYCH BUŁGARÓW ZAMIESZKAŁYCH W POLSCE

1. Wstęp

Bułgarscy imigranci w Polsce – w odróżnieniu od Bułgarów zamieszkałych w innych państwach Europy Środkowej – do tej pory nie byli badani pod kątem zachowań językowych¹. Pewne informacje na ten temat można znaleźć w publikacjach kilku autorów polskich, gdzie zostały one zamieszczone w ramach szerszej problematyki². Prawdopodobnie brak specjalnych badań dotyczących tej tematyki wynika z tego, iż kolonia bułgarska w Polsce nie jest zbyt liczna oraz w zestawieniu z innymi tutejszymi grupami etnicznymi i narodowymi nie ma głębokich korzeni historycznych w polskim społeczeństwie. W związku z tym nie miała ona i nie ma obecnie oficjalnego statusu mniejszości narodowej w Polsce³. Wypada również nadmienić, że na ogół zachowania językowe imigrantów badane są stosunkowo rzadziej niż inne aspekty ich funkcjonowania w kraju pobytu. Wynika to ze specyfiki podobnych analiz, które stawiają przed badaczem wiele wymagań i wyzwań, np. znajomość za-

¹ Нр. П. Сотиров, *Език и живот. Социолингвистично описание на българите в Унгария*, Будапеща 2000; С. Йовева-Димитрова, *Речевото поведение на българската общност в Словакия*, [w:] *Bulhar na Slovensku*, Bratislava 2005, s. 51-60; А. Пачев, *Езиковите общности в условията на европеизация и глобализация*, София 2006, s. 172-187; А. Кочева, *Езикът на българите в Австрия*, [w:] *Езикът и социалният опит*, София (w druku) i in.

² Zob. U. Kaczmarek, *Spod znaku Warneńczyka*, cz. IV: *Bułgarzy w Polsce*, Poznań 2002, s. 309-365; również prace magisterskie: E. Pupek, *Bułgarzy-ogrodnicy w Poznaniu. Procesy adaptacji w nowych warunkach przyrodniczych i społeczno-kulturowych*. Promotor: prof. Z. Jasiewicz, Uniwersytet im A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Etnografii (Poznań 1987) oraz I. Witkowskiej, *Elementy kultury bułgarskiej we współczesnym życiu rodzin bułgarsko-polskich w Poznaniu*. Promotor: prof. Z. Jasiewicz, Uniwersytet im A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Etnografii (Poznań 1987).

³ W Polsce oficjalnie uznawano 9 mniejszości narodowych i 14 mniejszości etnicznych, wykaz zob. na [www.mswia.gov.pl/portal/pl/61/37/Charakterystyka_mniejszosci_narodowych_i_etnicznych_w_Polsce.html].

równy języka ojczystego imigrantów, jak i języka państwa zasiedlenia się, zastosowanie specjalistycznej, interdyscyplinarnej metodologii.

Na tym tle niniejszy artykuł zdaje się uzasadniony. Z jednej strony, wypełnia on pewną lukę w bułgarystycznych badaniach w Polsce, uzupełniając obraz zamieszkałych tu Bułgarów, z drugiej – wzbogaca wiedzę o zachowaniach językowych Bułgarów za granicą. W ostatnich latach, w związku z masową migracją, te zachowania stanowią ważny i interesujący, ale nadal niezbadany obiekt naukowy.

2. Pojęcie ‘zachowania językowe’

Pojęcie to stosowane jest najczęściej w ramach badań socjolingwistycznych, w tym w studiach nad migrującymi osobami. Większość naukowców zgadza się, że zachowania językowe związane są z użyciem języka i stanowią element zachowań społecznych człowieka. Autorem jednej z najbardziej skróconych definicji tego pojęcia jest Stanisław Grabias, według którego „zachowaniem językowym jest każdy akt użycia języka”⁴. Inni autorzy w przypadku imigrantów oprócz „użycia języka” zauważają dodatkowe komponenty pojęcia, mianowicie „nastawienie wobec języków” (czyli ojczystego i języka kraju pobytu) i „wzajemny wpływ języków na siebie” – por.: „Wraz z rozszerzeniem pojęcia ‘kompetencja komunikacyjna’ na opanowanie strategii społecznej interakcji językowej w centrum uwagi socjolingwistów, badających imigrantów, znalazły się ‘zachowania językowe’, czyli charakterystyka użycia poszczególnych języków oraz nastawienia wobec nich, wzajemnego ich wpływu na siebie itd.”⁵.

W związku z powyższym w tym artykule będą brane pod uwagę zarówno „prawdziwe” akty językowe, czyli użycie języków przez bułgarskich imigrantów w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych, jak i ich nastawienie wobec języka rodzimego i polskiego oraz wzajemne oddziaływania między tymi językami. Przejawem stosunku do języków są np. działania związane z zachowaniem języka ojczystego lub z opanowaniem języka miejscowego. Oddziaływania międzyjęzykowe zaś to takie zjawiska, jak ‘interferencje międzyjęzykowe’ czy ‘przełączenie kodów’, które można obserwować w komunikacji werbalnej realizowanej przez imigrantów bułgarskich. Zachowania językowe kreują indywidualny stan językowy każdego z przesiedleńców (np. obecność czy brak bilingwizmu), oblicze sytuacji językowej w podstawowych sferach komunikacji Bułgarów (np. jedno- czy dwujęzykowa) oraz stan języka ojczystego po dłuższym pobycie w otoczeniu obcojęzycznym.

Zachowania językowe stanowią część zachowań społecznych indywiduum, więc kierowane są ogólnymi prawidłowościami interakcji społecznej, opisywanymi w psychologii społecznej. Do głównych (i ważnych ze względu na poruszaną w niniejszym artykule tematykę) zasad należy to, że:

⁴ S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1997, s. 40.

⁵ A. Nalborczyk, *Zachowania językowe imigrantów arabskich w Austrii*, Warszawa 2003, s. 243.

- Działania określonej osoby i jej partnerów interakcyjnych nie są dowolne, ale uzależnione od sytuacji i – przede wszystkim – od konkretnych norm społecznych⁶.
- W procesie socjalizacji subiekt konsekwentnie kształci kilka rodzajów umiejętności, ściśle związanych z jego zachowaniem, np. dopasowywanie swojego zachowania do zachowań partnerów, określanie znaczeń zjawisk i ich hierarchizowanie, spojrzenie na siebie oczyma innych uczestników życia społecznego. Ostatni rodzaj umiejętności pozwala na korekty zachowań w celu ich dopasowywania do norm społecznych lub na świadome podtrzymywanie występujących różnic⁷.
- Z punktu widzenia socjologii społeczeństwo jest przestrzenią wielowymiarową, w której, z jednej strony, każda osoba jest ulokowana według obiektywnych parametrów (np. takich jak: płeć, wiek, pochodzenie, wykształcenie, zawód), z drugiej – każdy może zająć określone miejsce dzięki własnemu wyborowi i z własnej inicjatywy, np. poprzez określony typ zachowań, które prowadzą do danego, wymarzonego miejsca w hierarchii społecznej⁸.

Wszystko to istotne jest dla zrozumienia i opisanego zachowań językowych Bułgarów, którzy zdecydowali się przesiedlić w obce otoczenie językowe. Umiejętności samooceny własnego zachowania językowego, na przykład, mogą się przyczynić do kreowania świadomości o ograniczonej wolności językowej, ta zaś do poczucia komunikatywnej niepełnosprawności u nowych obywateli polskiej wspólnoty językowej. Konkretnym powodem są błędy językowe czy komunikatywne, które czynią ich mowę odmienną, obcą. Pokonanie tego poczucia jest bardzo długim procesem, ponieważ ogólnokulturowe kody danego społeczeństwa (np. dotyczące bytu) przyswajane są łatwiej niż te związane z językiem. Umiejętności samooceny mogą odgrywać też pozytywną rolę w życiu imigranta, bowiem czasem stają się przesłanką dla wypracowania odpowiednich strategii zachowań językowych w nowym społeczeństwie. Najczęściej strategie te związane są z wyborem jednego z dwóch podstawowych typów zachowań w obcym otoczeniu językowym: *adaptacji (unifikacji, standaryzacji)* lub *indywidualizacji (odróżniania się)*⁹.

Przejawy unifikacji bądź indywidualizacji uwarunkowane są wieloma czynnikami. Jednym z nich jest stopień uświadomienia problemu językowej i komunikatywnej nierówności w nowym otoczeniu i dążenie do jej pokonania. Okazuje się, że dla osób, które znalazły się w nowym środowisku, nierówność odgrywa ogromną rolę. Z jednej strony, istnieje świadomość, że ta nierówność jest naturalna, bowiem, po pierwsze, pochodzi z odmiennego doświadczenia społecznego i językowego, a po drugie cudzoziemcy w sposób naturalny, podobnie jak dzieci w zestawieniu z dorosłymi,

⁶ S. Grabias, *Język w zachowaniach...*, s. 248.

⁷ M. Ziółkowski, *Znaczenie, interakcja, rozumienie*, Warszawa 1981, s. 56, za: tamże, s. 249.

⁸ M. Виденов, *Увод в социолингвистиката*, София 2000, s. 92.

⁹ P. Хъдсън, *Социолингвистика*, София 1995, s. 31; D. Hymes, *Models of Interaction of Language and Social Life*, [w:] *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*, New York 1972, s. 35-71.

dopuszczają się błędów w użyciu miejscowego języka. Z drugiej strony, silne jest uświadamianie sobie istnienia tzw. *subiektywnej nierówności językowej i komunikatywnej* (czyli oceniania mówiącego nie według treści wypowiedzi, lecz sposobu mówienia), która tkwi w uprzedzeniach ludzkich¹⁰. Uprzedzenia te mają istotne konsekwencje dla przesiedleńca i dlatego jednym z motywów przy wyborze strategii zachowań językowych jest ich neutralizacja. W takich przypadkach obserwuje się unifikację językową, czyli dążenie do opanowania systemu i norm użycia miejscowego języka. Problem wynikający z uprzedzeń językowych odgrywa ważną rolę również w rodzinach Bułgarów za granicą, ponieważ przy rozważaniu dylematu rozwoju językowego dzieci podpowiada rodzicom rezygnację z języka bułgarskiego.

Wybór unifikacji lub indywidualizacji w zachowaniach językowych zależy też od sposobu, w jaki konkretny imigrant widzi siebie w nowym społeczeństwie, i od czynników doprowadzających do zdobycia przez niego ważnego miejsca w przestrzeni społecznej. W niektórych przypadkach np. sama przynależność do danej grupy zawodowej daje autorytet społeczny, w innych nie dążenie do wyrównania w zakresie języka, lecz określone cechy charakteru okazują się w dużej mierze decydujące. Wtedy obserwuje się indywidualizację pod względem językowym, czyli rezygnację z opanowania miejscowego języka na wysokim poziomie. Oczywiście można się spotkać z osobami, dla których właśnie unifikacja językowa jest sposobem zdobycia autorytetu czy odczuwania wysokiej samooceny.

3. Zachowania językowe podstawowych grup bułgarskich imigrantów w Polsce

W literaturze naukowej poświęconej kwestii obecności Bułgarów w Polsce wyróżnić można dwa podstawowe okresy: 1) od wyzwolenia Bułgarii z niewoli tureckiej do II wojny światowej, 2) od zakończenia II wojny światowej do dzisiaj¹¹. Podstawą wyodrębnienia tych dwóch okresów są dane związane z demograficzno-społeczną strukturą, ze sposobem funkcjonowania oraz z zachowaniem osób należących do wymienionych grup bułgarskich imigrantów. Podział ten będzie zastosowany również tutaj, a przedstawiciele imigracji bułgarskiej w Polsce będą nazywani odpowiednio dawnymi i współczesnymi bułgarskimi imigrantami lub przesiedleńcami.

Dawni bułgarscy przesiedleńcy

Początek osiedlenia się Bułgarów w Polsce można odnieść do końca XIX w., kiedy do niektórych polskich regionów przeprowadzają się bułgarscy ogrodnicy i rzemieślnicy jako część większej fali emigracyjnej. Jednak pierwsze, nieco liczniejsze grupy, obejmujące 30-40 osób, docierają tutaj w latach 20. XX w. Do końca II wojny świa-

¹⁰ O istocie językowej nierówności i jej konsekwencjach społecznych zob. P. Хъдсън, *Социолингвистика...*, s. 237 i n.

¹¹ U. Kaczmarek, *Spod znaku Warneńczyka...*, s. 311 i n.

towej liczba Bułgarów stopniowo wzrasta do około 400 osób. Pierwotnie zamieszkiwali oni ówczesne południowo-wschodnie regiony Polski (np. okolice Lwowa), ale powoli przemieszczali się dalej w kierunku Krakowa, Katowic, Bielska-Białej i Poznania. Nie tylko na tych terenach, ale i w całej Polsce aż do dzisiaj można znaleźć ślady bułgarskiej obecności z owych czasów – chociażby w ogrodnictwie czy kuchni, gdzie wiele produktów, takich jak *kabaczki*, *bakłażan*, *papryka*, *paprykarz*, *fasola*, *leczo* i innych wraz z ich egzotycznymi nazwami pochodzącymi z różnych języków (np. z perskiego, arabskiego, tureckiego, węgierskiego) zawdzięczamy właśnie ogrodnikom z Bułgarii¹².

Działalność bułgarskich ogrodników w Europie Środkowej do II wojny światowej – organizacja pracy, stowarzyszenia kulturalno-oświatowe itd. – została szczegółowo opisana, dlatego nie będzie tutaj omawiana¹³. Jednak kilka osobliwości bułgarskich grup osiedleńczych w przeszłości zasługuje na uwagę, np. społeczno-demograficzne cechy członków bułgarskich wspólnot, sposób realizacji zawodowej, charakter pobytu pod względem motywacji i trwania, polski stereotyp bułgarskiego ogrodnika (czyli jego autorytet w polskim społeczeństwie). Każde z wymienionych uwarunkowań ma swoje odbicie w języku i zachowaniach językowych dawnych Bułgarów w Polsce.

Bułgarskie wspólnoty w Polsce w przeszłości miały cechy zarówno organiczne (wspólna przynależność narodowa), jak i funkcjonalne (czyli obecność regularnej interakcji społecznej między członkami)¹⁴. Były one homogeniczne pod względem *plci* (przeważnie mężczyźni), *wykształcenia* (niskie), *miejsca pochodzenia* (z tej samej miejscowości lub rejonu), *wieku* (młodzież lub w wieku średnim), co stanowiło przesłankę istnienia w grupie wspólnych, przeniesionych z ojczyzny zwyczajów, norm zachowania się oraz wewnętrznej opinii społecznej o mocnej funkcji regulującej. Jak wiadomo, dla przedstawicieli tamtego pokolenia bułgarskiego, wychowanego w okresie po wyzwoleniu z niewoli tureckiej, więc w bardzo patriotycznym duchu, podtrzymywanie i eksponowanie tożsamości narodowej stało się wzorcem zachowania. Z tego powodu można przyjąć, że jeden z nakazów bułgarskiej opinii społecznej w przeszłości związany był z zachowaniem bułgarskiej tożsamości narodowej zawsze i wszędzie, w tym i za granicą. Potwierdzeniem tego jest fakt, że nie obserwowano przejawów asymilacji bytowo-kulturowej i językowej wśród członków pierwszych grup bułgarskich imigrantów – nie tylko w Polsce¹⁵.

¹² Np. *kabaczki* lub *kabaczek* ‘mała podłużna dynia’ < tur. *kabak* (Български етимологичен речник, София 1979, t. II, s. 114); *bakłażan* ‘warzywo, roślina z rodziny psiankowatych’ < buł. *патладжан* < tur. *patlıcan* < per. *badingān* (Български..., t. V, s. 96); *papryka* < węg. *paprika* < n. gr. *πίπερι* (Słownik wyrazów obcych, Warszawa 1980, s. 548); *paprykarz* ‘danie głównie z papryki oraz innych warzyw i mięsa’ < węg. *paprikas* (Български етимологичен речник, t. V, s. 55) itd.

¹³ Zob. np.: K.M. Végh, *Bolgar kertészeti*, Budapest 1916; П. Чангова-Менихарт, *Под слънцето на Унгария*, С. 1989; В. Пенчев, *Българските чехи – „свои” и „чужди” сред „свои” и „чужди”*, [w:] *Юбилеен славистичен сборник*, Благоевград 2005, s. 807-813; U. Kaczmarek, *Spod znaku Warneńczyka...*, cz. IV. *Bułgarzy w Polsce*, rozdz. I *Ogrodnicy*, s. 313-325.

¹⁴ Za: Н. Тилкиджиев, *Социалните групи*, София 1989, s. 88.

¹⁵ Zob. np. П. Сотиров, *Език и живот...*; Т. Дончев, *Българите в Унгария. Предизвикателствата на новото време*, [w:] *Българите в Средна и Източна Европа*, София 1995, s. 17-29; U. Kaczmarek, *Spod znaku Warneńczyka...*, s. 323.

Zespołowy sposób realizacji zawodowej, czyli praca tylko wśród Bułgarów, oraz tymczasowy charakter pobytu również odgrywały ważną rolę w zachowaniach językowych w nowym otoczeniu społecznym. Bułgarscy imigranci nie mieli zarówno motywacji, jak i możliwości nawiązywania kontaktów z miejscową ludnością i nauce języka polskiego¹⁶. Ponadto na podkreślenie zasługuje fakt, iż bułgarscy ogrodnicy we wszystkich krajach Europy, w których podejmowali działalność zawodową, cieszyli się wyjątkowo dużym autorytetem, a pojęcie ‘bułgarski ogrodnik’ było synonimem pracowitości i produktów wysokiej jakości. Dlatego byli oni chętnie zapraszani (nawet przez oficjalne władze państwowe)¹⁷ i darzeni szacunkiem przez ludność miejscową. Ten prestiż zawodowy i narodowy razem z innymi czynnikami hamował proces asymilacji i sprzyjał zachowaniu bułgarskiej tożsamości w obcym otoczeniu społecznym.

Na podstawie powyżej przytoczonych informacji można sformułować niektóre ważne wnioski dotyczące zachowań językowych dawnych bułgarskich przesiedleńców w Polsce:

- 1) Sytuacja językowa, w której żyli dawni Bułgarzy, była jednojęzyczna, tj. ich podstawowe sfery komunikacji obsługiwane były wyłącznie językiem bułgarskim, np. zawodowa, kontaktów towarzyskich, działalności organizacyjnej itd. Tylko częściowo używano języka polskiego, a zjawisko bilingwizmu występowało sporadycznie i dotyczyło nielicznej grupy zawodowej (np. sprzedawców). Jeśli jednak uczono się języka polskiego, to jego źródłem były kontakty ze zwykłymi Polakami, np. z robotnikami zatrudnianymi do pracy w ogrodach lub z kupcami i klientami podczas sprzedaży produkcji na rynku¹⁸.
- 2) W pierwszym okresie historii bułgarskiej kolonii w Polsce język ojczysty jej członków nie był poddany naciskowi ze strony języka polskiego, dlatego zachował się bez zmian i do dzisiaj przedstawiciele dawnych bułgarskich ogrodników prezentują dobrą jego znajomość, mimo że przez długi czas przebywali w obcym otoczeniu językowym. Potwierdza to np. U. Kaczmarek, pisząc o starych bułgarskich ogrodnikach w Poznaniu: „Mimo wielu lat pobytu w Polsce i sporadycznych kontaktów z Bułgarią, przedstawiciele ratajskich ogrodników nadal świetnie mówią ojczystym językiem”¹⁹. Podobnie przedstawia się stan języka dawnych bułgarskich przesiedleńców w innych państwach²⁰.
- 3) Duże zmiany w zachowaniach językowych i języku dawnych Bułgarów zachodziły w momencie podejmowania decyzji o przesiedleniu się na stałe do Polski i założenia mieszanej bułgarsko-polskiej rodziny. Zawarcie przez Bułgara związku małżeńskiego z Polką oznaczało najczęściej odejście od spółki i założenie własnego, rodzinnego gospodarstwa ogrodniczego. Jednak są świadectwa, iż początkowo w komunikacji w rodzinach mieszanych dominującym językiem

¹⁶ U. Kaczmarek, *Spod znaku Warneńczyka...*, s. 323.

¹⁷ Tamże, s. 314.

¹⁸ Tamże, s. 323, 324; E. Pupek, *Bułgarzy-ogrodnicy...*, s. 40.

¹⁹ U. Kaczmarek, *Spod znaku Warneńczyka...*, s. 324.

²⁰ П. Сотиров, *Език и живот...*, s. 86.

był bułgarski, ponieważ „obowiązywały [tam – P.S.] bułgarskie, patriarchalne wzory”²¹. Stopniowo wymagania komunikacji codziennej doprowadziły do zmian sytuacji językowej nie tylko w rodzinie, ale i poza nią, przy czym język polski stawał się dominujący. Zaobserwować można to również wśród współczesnych bułgarskich imigrantów w Polsce.

Współcześni bułgarscy przesiedleńcy

Zachowania językowe Bułgarów, którzy przeprowadzili się do Polski po II wojnie światowej, stanowią zdecydowanie bardziej złożony obiekt badawczy. Można zauważyć, że współczesna kolonia bułgarska, w odróżnieniu od dawnych wspólnot, ma tylko cechę organiczną, tj. ‘przynależność do narodowości bułgarskiej’, natomiast nie występują cechy funkcjonalne. Bułgarzy rozproszeni są po całej Polsce, charakteryzują się różnymi cechami demograficznymi i społecznymi, nie istnieje regularna interakcja między nimi. Dlatego z socjolingwistycznego punktu widzenia nie stanowią oni ‘zespołu językowego’²². Warto podkreślić, że w związku ze sposobem realizacji zawodowej (praca indywidualna) oraz specyfiką stanu cywilnego (najczęściej małżeństwo z Polką/Polakiem) duża część codziennej interakcji społecznej przebiega w polskim otoczeniu językowym. W odróżnieniu od dawnych bułgarskich przesiedleńców, którzy z obiektywnych przyczyn nie przeżywali starcia z miejscową rzeczywistością językową, przed nowymi Bułgarami w Polsce pojawia się kwestia wyboru własnej strategii, modelu zachowań językowych w nowych warunkach społecznych. Z tego powodu zachowania językowe współczesnych bułgarskich imigrantów występują w wielu wariantach, które uwarunkowane są różnymi czynnikami i prowadzą do rozmaitych konsekwencji o charakterze językowym.

Bułgarsko-polski bilingwizm

Jedną z najważniejszych konsekwencji życia na obczyźnie stanowi obecność u współczesnych bułgarskich imigrantów w Polsce bilingwizmu, który jest zjawiskiem masowym i spotykanym w różnej postaci, np. ‘bilingwizmu początkowego’, ‘bilingwizmu zaawansowanego’ (progresywnego), ‘bilingwizmu symetrycznego’, ‘bilingwizmu regresywnego’, ‘bilingwizmu ostatecznego’²³. Trzeba zaznaczyć, że, po pierwsze, nie wszystkie osoby zamieszkałe w Polsce przechodzą przez wszystkie

²¹ U. Kaczmarek, *Spod znaku Warneńczyka...*, s. 324.

²² Niektórzy autorzy odróżniają pojęcie ‘wspólnota językowa’, rozumiane jako luźna zbiorowość ludzi, od pojęcia ‘zespołu językowego’ ujmowanego jako grupa, w której poszczególni członkowie wstępują w aktywną interakcję, więcej na ten temat zob.: А.Д. Швейцер, *Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы*, Москва 1977; D. Hymes, *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. Philadelphia 1977, s. 47-51. Szczegółowy przegląd opinii różnych autorów zob.: А. Пачев, *Езиковите общности...*, s. 32 i n.

²³ Za: А. Пачев, *Езиковите общности...*, s. 178.

etapy bilingwizmu, a po drugie – rozwój bilingwizmu u różnych osób nie obiera tego samego kierunku. W związku z tym niektórzy z Bułgarów pozostają przy bilingwizmie początkowym mimo dłuższego pobytu w Polsce. Dla innych końcowym punktem bilingwizmu jest bilingwizm zaawansowany. Do tego należy dodać, że rozwój od bilingwizmu początkowego do regresywnego może, ale nie musi, przejść przez bilingwizm symetryczny. Przypadki bilingwizmu ostatecznego, tzw. *śmierć języka*, ze względu na ich rzadkie występowanie wśród Bułgarów za granicą nie są brane tutaj pod uwagę.

Bilingwizm początkowy występuje w pierwszych latach pobytu w Polsce, ale często zauważalny jest wśród osób, które przebywały tutaj przez dłuższy czas i z pewnych przyczyn nie dążą do opanowania systemu języka polskiego oraz jego norm. W większości z tych przypadków nie ma zależności między władaniem językiem polskim a realizacją zawodową w Polsce. Stan językowy takich osób w nieznanym stopniu różni się od tego w momencie ich przyjazdu do Polski. Zdecydowaną przewagę osiąga język ojczysty. Polska mowa Bułgarów jest obca i pozostaje w wyraźnym kontraście z mową Polaków. Wspomniane zachowania językowe i stan językowy mogą być przejawem i konsekwencją zarówno obiektywnych okoliczności, jak i świadomej rezygnacji z adaptacji językowej. Bilingwizm początkowy imigrantów pozostających dłużej w Polsce charakteryzuje najczęściej osoby ze słabym wykształceniem i stosunkowo niskim statusem wykonywanego zawodu. Osoby te są obojętne wobec pojęcia ‘wysokiego statusu społecznego’ bądź ‘prestżu społecznego’ albo osiągają taki prestiż inną drogą, dlatego nie podejmują działań związanych z opanowaniem miejscowego języka i jego norm komunikatywnych.

Bilingwizm zaawansowany odzwierciedla zachowania językowe Bułgarów, którzy świadomie dążą do opanowania języka polskiego, ale tylko w stopniu wystarczającym do wykonywania zawodu i bezkonfliktowego komunikowania się w podstawowych sferach społecznych. W tym przypadku charakterystyczny jest wzajemny wpływ dwóch języków. W konsekwencji w mowie imigrantów występują takie zjawiska, jak ‘interferencje międzyjęzykowe’ i ‘przełączenie kodów’. Zjawiska te są skutkiem konkretnych zachowań językowych, które m.in. wykluczają nie tylko działania sprzyjające opanowaniu języka polskiego, ale również zachowaniu języka ojczystego (np. dążenie do komunikacji w języku bułgarskim, tłumaczenie wewnętrzne i in.). Typowym bilingwizmem zaawansowanym charakteryzują się osoby z wyższym wykształceniem, ale nie filologicznym, wykonujące często zawody zapewniające im autorytet i wysoki status społeczny. Taki rodzaj bilingwizmu mogą prezentować również osoby z niższym wykształceniem, które poprzez świadomą adaptację kulturową i językową dążą do osiągnięcia prestiżowego miejsca w przestrzeni społecznej, którego nie zapewnia im np. wykształcenie lub działalność zawodowa.

Bilingwizm symetryczny spotykany jest u osób, które jednocześnie podejmują działania związane z opanowaniem języka polskiego na wysokim poziomie i z podtrzymywaniem języka ojczystego. Nosiciele symetrycznego bilingwizmu władają językiem polskim w piśmie i mowie, a uchybienia w zakresie systemu językowego i norm zastosowania są minimalne. Stan językowy, nazywany tu ‘bilingwizmem symetrycznym’, jest wynikiem takich zachowań językowych, które

odzwierciedlają jednocześnie tendencje adaptacji językowej i podtrzymywania języka ojczystego. Ten typ bilingwizmu i zachowań językowych prezentują bułgarscy imigranci z wyższym wykształceniem, dążący do pokonania nierówności językowej, do osiągnięcia prestiżu w polskim społeczeństwie, a ich realizacja zawodowa najczęściej związana jest z używaniem obydwóch języków (np. tłumacze, nauczyciele, studenci).

Bilingwizm regresywny występuje u Bułgarów, którzy swoje zachowania (nie tylko językowe) podporządkowują unifikacji, adaptacji do miejscowej rzeczywistości. Dążą oni do takiego opanowania języka polskiego, aby jak najskuteczniej zneutralizować językowe sygnały „zdradzające” ich obcość. Jednocześnie przedstawiciele tego typu bilingwizmu z różnych powodów nie są zmotywowani do podtrzymania języka ojczystego. Procesowi adaptacji językowej zwykle towarzyszą przejawy akulturacji. Z upływem czasu stan językowy takich osób nabiera kształtu niesymetrycznego bilingwizmu, przy którym często kompetencja i sprawność związana z językiem polskim osiąga przewagę. Przedstawicielami bilingwizmu regresywnego mogą być osoby przynależne do rozmaitych grup społecznych. Najczęściej to są intelektualiści, którzy realizują się zawodowo w polskiej rzeczywistości używając języka polskiego. Obserwowana jest nie tylko świadoma adaptacja kulturowa, ale i dystans w stosunku do realiów bułgarskich. Ten dystans często ma podstawy emocjonalne (np. negatywne doświadczenie z konkretnych epizodów życiowych). Oczywiście komentowany stan językowy może być też wynikiem okoliczności o charakterze obiektywnym, np. dłuższego pobytu w polskim otoczeniu językowym, bez możliwości kontaktu z językiem ojczystym.

Sytuacja językowa Bułgarów w podstawowych sferach komunikacyjnych

Sytuacja językowa, w której funkcjonują współcześni Bułgarzy w Polsce, jest wyjątkowo różnorodna. Wpływa na to wiele czynników. Jak wspomniano, współcześni bułgarscy przesiedleńcy nie prezentują homogenicznej grupy społecznej, więc w życiu każdego z nich język polski i bułgarski występują w różnej skali w odrębnych sferach komunikacji. Można jednak stwierdzić, że ogólnie język polski zdecydowanie przeważa w większości tych sfer, w niektórych wręcz jest jedynym językiem komunikacji. Dominuje, na przykład, w rodzinnej komunikacji Bułgarów. Z badań U. Kaczmarek nad sytuacją językową w polsko-bułgarskich rodzinach w Polsce wynika, że dla 25% mieszanych rodzin język polski jest jedynym językiem komunikacji, dla 42% dominującym, w 21% rodzin obydwie języki występują równolegle, a tylko w 12% rodzin mieszanych przewagę ma język bułgarski²⁴. Mimo że autorka nie uważa przytoczonych danych za reprezentatywne (zdobyte zostały one na podstawie małej liczby ankiet), można przyjąć, że odzwierciedlają one pewne tendencje w rodzinach mieszanych. Dane te są zbieżne z danymi o rodzinnej sytuacji

²⁴ U. Kaczmarek, *Spod znaku Warneńczyka...*, s. 362.

językowej Bułgarów w innych państwach, bliskich z punktu widzenia geografii, historii i warunków ekonomicznych²⁵.

W sferze kontaktów towarzyskich w przypadku udziału Polaków funkcję języka komunikacji naturalnie pełni język polski. W komunikacji między samymi Bułgarami wbrew pozorom występuje duża wariacyjność, ponieważ na językowy kształt konkretnego epizodu komunikacyjnego wpływ ma wiele czynników o charakterze pozajęzykowym, np. cechy osobowości komunikantów, miejsce komunikacji, temat rozmowy, cele wypowiedzi itd. Na przykład przy obecności tematu ściśle związanego z polskimi realiami dyskurs między Bułgarami może przebiegać w języku polskim lub przynajmniej da się zaobserwować wiele tzw. przełączeń kodów (czyli całkowite przechodzenie z bułgarskiego na język polski bądź wtrącanie pewnych polskich wyrazów w trakcie wypowiedzi w języku bułgarskim).

Współczesny postęp w dziedzinie technologii przekazu informacji również wywiera wpływ na kształt sytuacji językowej Bułgarów za granicą, ponieważ poprzez sygnał satelitarny lub internetowy bułgarscy przemieszczający mają łatwiejszy dostęp do ojczystego języka, mogą zarówno słuchać i czytać w tym języku, jak i realizować na odległość komunikację. Z tej racji potencjalnym językiem komunikacji w sferze mass mediów i czasu wolnego jest bułgarski. W innych sferach społecznych, np. praca, administracja, edukacja, interakcja werbalna współczesnego Bułgara w Polsce obsługiwana jest wyłącznie przez język polski.

Zmiany w języku ojczystym

Zmiany w języku rodzimym, zachodzące w wyniku długoterminowej interakcji w obcojęzycznej rzeczywistości, są bardzo ważnym aspektem zachowań językowych imigrantów. Uczni przyznają, że do tej pory rzadko znajdował się on w kręgu zainteresowań naukowych w porównaniu z zagadnieniami na temat przyswajania przez imigrantów języka kraju pobytu²⁶. Problematyka dotycząca języka rodzimego zawiera istotne psycholingwistyczne aspekty, ale zasługuje ona na uwagę również z powodu olbrzymiego oddźwięku społecznego, z którym, nie tylko w Bułgarii, spotyka się mowa osób mieszkających lub powracających z zagranicy po dłuższym czasie. Nie ma wątpliwości, iż bułgarska opinia społeczna bardzo negatywnie ocenia tych rodaków, którzy wykazują w swojej rodzimej mowie obcojęzyczne elementy. Zwykle podobne zachowanie określane jest jako nienaturalne, obraźliwe, wręcz niepatriotyczne.

Można powiedzieć, że zmiany w zakresie języka rodzimego po dłuższym pobycie w obcojęzycznym otoczeniu mają charakter obiektywny, a tylko ich zasięg i istota różnią się u poszczególnych osób. Potwierdzają to własne badania wykonane w grupie bułgarskich imigrantów na Węgrzech i w Polsce, przy zastosowaniu metodologii socjometrycznej. Dane w zasadzie uwiarygodniają sformułowane twierdze-

²⁵ Np. o rodzinnej sytuacji Bułgarów na Węgrzech zob.: П. Сотиров, *Език и живот...*, s. 44-52.

²⁶ Za: A. Nalborczyk, *Zachowania językowe imigrantów...*, s. 243.

nie, przy czym metodyka badań pozwoliła ujawnić zależność między siłą (zasięgiem) zmian i niektórymi społeczno-demograficznymi czy społeczno-psychologicznymi czynnikami. Pełne wyniki tych badań są zaprezentowane i szczegółowo omówione w odrębnej publikacji, dlatego tutaj zostaną przytoczone tylko niektóre kwestie²⁷.

Z obserwacji wynika, że mowa bułgarskich emigrantów w ich ojczyźnie oceniana jest najczęściej przez pryzmat długości trwania pobytu za granicą, czyli według stażu przesiedleńczego. W związku z tym opinia społeczna w pewnym stopniu toleruje zmiany językowe w przypadku dłuższego pobytu zagranicznego, natomiast jest bezkompromisowa wobec zmian w mowie osób o krótszym stażu przesiedleńczym. Nasze badania ujawniają, że wymieniony czynnik ma duże znaczenie, ale nie jest decydujący w postępie zmian w języku rodzimym, ponieważ przypadki zarówno dobrze zachowanego, jak i zapomnianego (zmienionego w większym stopniu) języka bułgarskiego odnotowano wśród osób o różnym stażu przesiedleńczym.

W trakcie badań została sprawdzona również rola czynnika *wiek*. Ten ilościowy czynnik wskazuje przynależność do określonego pokolenia i ma związek z innymi faktoremami. Wszystko wskazuje, że subiektów z tej samej generacji łączy wiele wspólnych cech z zakresu np. postaw, zachowań, zainteresowań itp. Zauważa się pewną zasadniczą różnicę między starszymi i młodszymi bułgarskimi imigrantami, dotyczącą chociażby ich stosunku do ojczyzny. Można stwierdzić, że u starszych bułgarskich imigrantów, urodzonych przed, podczas i w pierwszych latach po II wojnie światowej, obecna jest cecha „patriotyczna”, która objawia się werbalnie bądź tkwi w zachowaniach jej nosicieli w obcym otoczeniu. Zdaje się, że cecha ta ma spory wpływ na kształt języka rodzimego, bowiem większych zmian językowych wśród osób urodzonych do ok. 1950 r. w porównaniu z językiem niektórych młodszych bułgarskich przesiedleńców nie obserwowano.

Głębsze zmiany językowe u starszych Bułgarów można czasem zauważyć, ale nie są one związane z czynnikiem *wiek*. Wpływają na nie inne, np. *wiek w czasie przesiedlenia się*. Niektórzy bułgarscy ogrodnicy przyjechali w bardzo młodym wieku i w kraju nowego zamieszkania czasem przebiegał proces utraty języka bułgarskiego, a potem jego ponownego poznania. Kilka podobnych przypadków zanotowano np. wśród Bułgarów na Węgrzech²⁸. Jednak zmiany w języku bułgarskim mają mniejszy zasięg u osób, które przesiedliły się w starszym wieku, więc w rodzimym kraju osiągnęły wysoki rozwój językowy i przywiozły ze sobą dobrze ukształtowany system językowy.

Wpływ na stan języka ojczystego bułgarskich imigrantów w Polsce mają również takie czynniki, jak *wykształcenie* i *wykonywany zawód*. Osoby z wyższym wykształceniem, intelektualisci zwykle używają w pracy języka polskiego i z tego powodu system języka ojczystego podlega stałemu naciskowi ze strony języka polskiego. Wyższe wykształcenie może występować również w roli czynnika zatrzymującego zmiany ję-

²⁷ Zob. П. Сотиров, *Родният език и социалният опит в чужбина*, [w:] *Езикът и социалният опит...*

²⁸ Zob. tenże, *Език и живот...*

zykowe, ponieważ już przed przesiedleniem się sprzyjało wykształceniu bardziej rozbudowanego i odpornego systemu językowego. W przypadku osób z niższym wykształceniem, których wykonywany zawód nie wymaga systematycznego i szerokiego użycia języka polskiego, zmiany w języku bułgarskim zwykle są mniejsze.

Kolejne czynniki, które wpływają na ojczysty język Bułgarów, mają charakter społeczno-psychologiczny. Związane są one z cechami osobowości, np. charakterem człowieka, jego ogólnym spojrzeniem na świat, postawami wobec kraju pobytu i kraju pochodzenia, sposobem oceny własnego obecnego stanu ekonomicznego, społecznego itp.

Bułgarzy wobec polskiej rzeczywistości językowej

Jednym z podstawowych komponentów zachowań językowych współczesnych Bułgarów w Polsce jest używanie języka polskiego w różnych sferach interakcji społecznej. Trzeba przyznać, że natykają oni wówczas liczne problemy – nie tyle w dziedzinie systemu językowego, ale bardziej w kwestii sposobu używania języka polskiego w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych. Przyczyną tych trudności są niektóre istniejące różnice między społecznymi normami obowiązującymi w mowie Polaków i Bułgarów²⁹. Trzeba zauważyć, że nieprzestrzeganie tych norm przez cudzoziemca zwykle ma poważniejsze konsekwencje niż błędy fonetyczne i gramatyczne.

Nasuwają się pytania o polski dyskurs werbalny funkcjonujący w wyobraźni Bułgarów zamieszkałych w Polsce, o jego różnice w stosunku do dyskursu bułgarskiego oraz o to, które elementy budowy języka polskiego sprawiają im trudności. Aby na nie odpowiedzieć, została zbadana opinia grupy Bułgarów zamieszkałych w Polsce – na stałe lub tymczasowo w Lublinie i okolicy, w wieku od 18 do 50 lat, różnego wykształcenia i zawodu. Wszystkim postawiono jedno pytanie: „Co Pan/Pani sądzi o zachowaniach językowych Polaków w porównaniu z zachowaniami językowymi Bułgarów?”³⁰.

Oprócz tego, że mowa codzienna Polaków jest bardzo uprzejma, ankietowane osoby ujawniły niektóre inne poważniejsze jej różnice z mową bułgarską, które stanowią barierę przed sprawną komunikacją w polskich realiach. Ogólnie Bułgarzy uważają, że polski dyskurs zawiera dużo więcej identyfikatorów społecznych w porównaniu z dyskursem bułgarskim. Są nimi markery roli społecznej, statusu społecznego, wielkości dystansu społecznego i inne.

Według Bułgarów Polacy rozróżniają zbyt wiele rodzajów dystansu społecznego między komunikującymi się osobami, którym odpowiadają ściśle określone markery językowe (np. „proszę pana”, „panie sąsiedzie”, „panie Tomku” lub „Tomku”). Skracanie dystansu w procesie komunikacji w Polsce przebiega sukcesywnie i stopniowo.

²⁹ O istocie norm mowy zob. P. Хъдсън, *Социолингвистика...*, s. 156.

³⁰ Szczegółowe wyniki badań i ich analizę zob. P. Sotirov, *Zachowania językowe Polaków w wyobrażeniach Bułgarów zamieszkałych w Polsce*, [w:] *Potoczność a zachowania językowe Polaków*, red. B. Boniecki, S. Grabias, Lublin 2007, s. 193-203.

Dla Bułgara to wieloetapowe przejście jest niezrozumiałe i odbierane jako bardzo trudne. Zgodnie z bułgarskimi normami mowy wszystkie rodzaje dystansu społecznego tworzą układ dychotomiczny (czyli mówienie albo per 'ty', albo per 'pan'), bez stanów przejściowych. Polski dyskurs w zakresie wymierzania dystansu społecznego ma swoisty charakter kontynuacyjny i wielu Bułgarów przyznaje się, że nie wie, kiedy jest odpowiedni moment do przejścia od jednego do drugiego typu zachowania językowego, np. z „panie sąsiedzie” na „panie Tomku”. Oprócz tego dostrzegają pewną zasadę, według której w polskim społeczeństwie liczba kontaktów, które muszą być utrzymywane, żeby pokonać pewien dystans społeczny, jest większa niż w społeczeństwie bułgarskim i trwa to dłużej.

Ankietowani Bułgarzy uważają, że w odróżnieniu od bułgarskiego dyskursu rozmówcy w Polsce zmirzają zazwyczaj do dokładnego zlokalizowania partnera komunikacji w przestrzeni społecznej. Temu celowi służą wyrazy określające cechy społeczne osoby, najczęściej jej wykształcenie, pełniony zawód, status społeczny, funkcje społeczne, miejsce w hierarchii naukowej itp. Mowę Polaków ewidentnie charakteryzuje socjalizacja obiektu mowy, w dyskursie bułgarskim zaś preferowana jest socjalna neutralizacja i indywidualizacja, np. polskie wyrazy typu „panie mecenasie”, „panie ministrze”, „panie profesorze”, „panie pośle”, „panie trenerze” w bułgarskim dyskursie sprowadzają się do połączeń formy tytułarnej z nazwiskiem, np. „adwokat Petrov”, „doktor Ivanov”, „profesor Dymitrov”. W wielu przypadkach marker społecznej identyfikacji wręcz wypada (np. w przypadku „posła” i „trenera”). Podobne do polskich są te formuły, które dotyczą osób o bardzo wysokim statusie społecznym (minister, prezydent, rektor), a także tych, których dzieli znaczny dystans. Dążenie Polaków do społecznej identyfikacji partnera komunikacji Bułgarem wydaje się czasem paradoksalne (np. używanie zwrotu „panie kierowco”).

W Polsce Bułgarów zaskakuje też zasada *aktualnej przeszłości*, czyli wyróżniania określonej osoby tytułem, który jest już nieaktualny. Tak się dzieje w przypadku byłych prezydentów, premierów, ministrów, rektorów itd., nawet gdy ich nie ma. W opinii Bułgarów zasada ta może przysporzyć trudności w identyfikowaniu podmiotów rozmowy. Duże wrażenie na nich wywiera także zasada *podwyższania stopnia zawodowego*. Polega ona na określeniu obiektu komunikacji przez wynoszenie go w hierarchii społecznej i zawodowej na pozycję wyższą niż mu jest właściwa, np. zwracanie się do wiceministra formułą *panie ministrze*, a do zastępcy dyrektora *panie dyrektorze*.

Niektóre inne charakterystyczne polskie normy dotyczące treści i ilości mowy również stanowią wyzwanie dla współczesnych Bułgarów w Polsce. Można tutaj nadmienić strukturę polskich epizodów komunikatywnych (podlegają one w dużej mierze standaryzacji) i ich zawartość tematyczną (np. w polskim dyskursie werbalnym obecne są tematy, które nie występują w bułgarskim i odwrotnie)³¹.

³¹ Zob. tamże.

4. Podsumowanie

Każde z dwóch pokoleń Bułgarów zamieszkałych na polskiej ziemi cechuje systemem specyficznych cech o charakterze demograficznym, społecznym i socjopsychologicznym. Występują także znaczne różnice w zakresie zachowań językowych dawnych i współczesnych Bułgarów.

Dla dawnych Bułgarów charakterystyczne jest przestrzeganie przeniesionych z ojczystego kraju obyczajów i wzorców zachowania. Homogeniczna struktura tych grup, obejmujących głównie ogrodników, zespołowy sposób realizacji zawodowej, obecność wewnętrznej opinii społecznej, brak możliwości kontaktu z językiem polskim i brak wymagań do opanowania go prowadziły do: braku bilingwizmu, przewagi języka bułgarskiego w podstawowych sferach interakcji, zachowania języka rodzimego przez dłuższy okres pobytu za granicą. Zachowania językowe dawnych Bułgarów wyznacza raczej jednolitość; problem wyboru własnego modelu zachowań w obcym otoczeniu społeczno-językowym nie był rozważany.

Współczesnych Bułgarów zamieszkałych w Polsce cechuje odmienna sytuacja. Rozproszenie terytorialne, różnorodność demograficzna i społeczna, rodziny mieszcane, indywidualna realizacja zawodowa i brak regularnej interakcji między nimi wpływają na wybór własnego typu zachowań językowych w nowych warunkach społecznych. Z tego powodu zachowania językowe współczesnych bułgarskich imigrantów występują w wielu wariantach i skutkują istotnymi konsekwencjami o charakterze językowym. W zachowaniu można obserwować zarówno unifikację, czyli dostosowanie się do polskiego języka i jego norm, jak i indywidualizację, czyli podtrzymywanie cech języka bułgarskiego. W odróżnieniu od dawnych rodaków u współczesnych polskich Bułgarów zjawisko bilingwizmu, chociaż w różnych wariantach, przybiera charakter masowy. Sytuacja językowa podstawowych sfer życia społecznego zdominowana jest przez język polski, a w konsekwencji otwiera drogę szybszym i głębszym zmianom w języku ojczystym. W polskiej rzeczywistości językowej Bułgarzy czują się ogólnie pewnie, chociaż wiele specyficznie polskich norm mowy sprawia im trudności.

Summary

Some aspects of linguistic behavior of Bulgarians living in Poland

The object of this study is linguistic behavior of Bulgarian immigrants in Poland. In the history of the Bulgarian colonies isolated in Poland, two main periods: 1) since the liberation of Bulgaria from Turkish slavery to the Second World War, 2) since Second World War to the present. Therefore, it is also said about two generations of Bulgarians living on Polish soil – old and contemporary. There are considerable differences in the linguistic behavior of these generations.

For old Bulgarians in Poland it was typical that they followed the customs and patterns of behavior carried over from the homeland. Homogeneous structure of the old Bulgarian groups, consisting mainly of gardeners, a team of professional way, the pres-

ence of internal public opinion, no possibility of contact with the Polish language and no requirements to deal with it led to such consequences as: no bilingualism, monolingual (Bulgarian) situation of fundamental spheres of interaction, the preservation of native language for a longer period of residence abroad.

Contemporary Bulgarians living in Poland are in a different situation. Territorial dispersal, demographic and social diversity, mixed families, individual professional realizations and lack of regular interaction between them extends the choice of their own type of language behavior in the new social conditions. For this reason, linguistic behavior of modern Bulgarian immigrants are found in many variations and result in significant consequences of a language. In terms of behavior can be observed both unification, that is, to adapt to the Polish language and Polish standards of speech, and individualization, which is maintaining the characteristics of the Bulgarian language in the field of language activities. Unlike the old fellow in contemporary Polish Bulgarian bilingualism phenomenon, although in different variants, it takes on a mass scale, linguistic situation of basic spheres of social life is dominated by Polish and thus opens the way for faster and deeper changes in their native language. Actually in the Polish language contemporary Bulgarians generally feel confident and successful, although a number of Polish standards specificity of speech makes them difficult.

